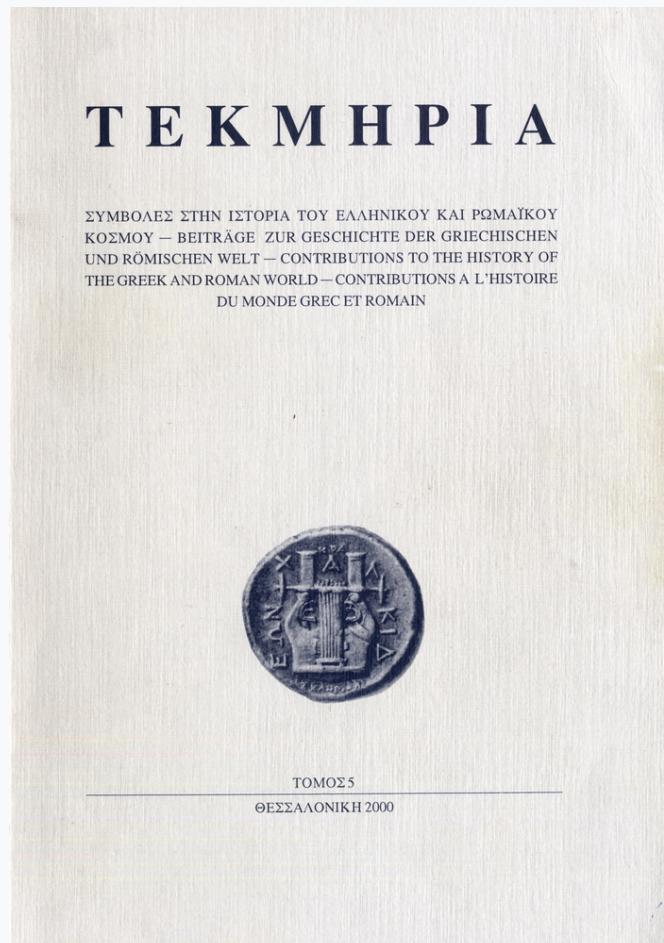

Tekmeria

Vol 5 (2000)

‘Ο “κλᾶρος” στή μεγάλη δωδεκάδελτο ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος

AIK. ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

doi: [10.12681/tekmeria.201](https://doi.org/10.12681/tekmeria.201)

To cite this article:

ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ Α. (2000). ‘Ο “κλᾶρος” στή μεγάλη δωδεκάδελτο ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος. *Tekmeria*, 5, 71–86.
<https://doi.org/10.12681/tekmeria.201>

Ο “ΚΛΑΡΟΣ” ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΔΩΔΕΚΑΔΕΛΤΟ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΟΣ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

‘Ο προσδιορισμὸς τοῦ ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου “κλᾶρος” στὴ μεγάλῃ ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνος¹ ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, ἀκόμη ἀντικείμενο συζήτησης στὴν ἔρευνα. Στὴν παροῦσα μελέτη προσεγγίζουμε ἔναντι τὸ πρόβλημα μὲ τὴ συνοπτικὴ ἔκθεση τῶν σχετικῶν ἀπόψεων καὶ τὴ διατύπωση μιᾶς -βασιζόμενης στὴ συγκριτικὴ μέθοδο- ὑπόθεσης, ἔχοντας βέβαια πλήρη ἐπίγνωση τῶν δυσκολιῶν, τὶς δύοις καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου αὐτῆς παρουσιάζει.

‘Ο ὅρος “κλᾶρος” ἐμφανίζεται μία μόνο φορὰ στὴν ἐπιγραφὴ (Col. V, 26-8), καὶ συγκεκριμένα στὶς διατάξεις τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς. Στὴν περίπτωση θανάτου ἀνδρός ἡ γυναικὸς τὸ δίκαιο τῆς Γόρτυνος, τὸ δόποιο ἀγνοοῦσε τὴ διαθήκη, ωρθίζε μὲ αὐτηρούς καὶ λεπτομερεῖς κανόνες τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ καὶ τὴ διανομὴ τῆς κληρονομιᾶς ἀνάμεσα στοὺς νομικοὺς κληρονόμους. Οἱ διατάξεις τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς τῆς ἐπιγραφῆς διέπονταν ἀπὸ τὶς ἵδιες βασικὲς ἀρχές μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ ἀττικοῦ κληρονομικοῦ δικαίου². Καὶ στὰ δύο αὐτὰ δίκαια εἶναι σαφής ἡ τάση γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴ συνέχιση τοῦ πατρικοῦ οἴκου μὲ βάση τὴν οἰκογενειακὴ ἰδιοκτησία.

* Θερμὲς εὐχαριστίες δόφείλω στὸν καθηγητὴν κ. Ὀρέλιο Χανιώτη (Χαϊλεμβέργη) γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου καὶ τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις του.

1. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. R.F. Willets, *The Law Code of Cortyn*, (*Kadmos Suppl. 1*), Berlin 1967, 8 κ.é., J. K. Davies, “Deconstructing Gortyn: When Is a Code a Code”, στὸ: L. Foxhall - A.D.E. Lewis (εκδ.), *Greek Law in its Political Setting*, Oxford 1996, 33-56. Πρβλ. τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ A. Maffi, *RD/R.H.D./75* (1997) 495-7.

2. Βλ. σχετικά Δ. Παππούλια, “Συμβολὴ εἰς τὴν ἴστοριαν τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ δικαίῳ”, *ΠΑΑ* 4 (1929), 418 κ.é., A.R.W. Harrison, *The Law of Athens, I.: The Family and Property*, Oxford 1968, 122 κ. é., D.M. MacDowell, *Tὸ Δίκαιο στὴν Ἀθήνα τῶν κλασικῶν χρόνων*, Ἑλλ. μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, Ἀθήνα 1986, 134 καὶ 146 κ.é., A. Biscardi, *Ἄρχαιο Ἑλληνικό Δίκαιο*, Ἑλλ. μτφρ. Παν. Δ. Δημάκη, Ἀθήνα 1991, 199 κ.é.

Στὸ πλαισιο αὐτῆς τῆς κυρίαρχης ἀντίληψης διαγράφονται μὲ σαφήνεια στὶς σχετικές διατάξεις οἱ ὄμιλοι τῶν κληρονόμων καὶ ἡ σειρὰ προτεραιότητά τους:

(V 9-28) ἔ καὶ ἀποθάνει ἀνέρ ἐ γυνά, αἱ μέν καὶ τέκνα ἐ ἐς τέκνον τέκνα ἐ ἐς τούτον τέκνα, τούτος ἔκεινος τὰ κρέματα. *palmula* αἱ δέ καὶ μέτις ἐ εἰ τούτον, ἀλλαγὴ δελπιοὶ δὲ τῷ ἀποθανόντος κέκες ἀδελπὴ πιστὸν τέκνα ἐ ἐς τούτον τέκνα, τούτος ἔκεν τὰ κρέματα. *palmula* αἱ δέ καὶ μέτις ἐ εἰ τούτον, ἀδευπιαὶ δὲ τῷ ἀποθανόντος κέκες ταυτλαν τέκνα ἐ ἐς τὸν τέκνον τέκνα, τούτος ἔκεν τὰ κρέματα. *palmula* αἱ δέ καὶ μέτις ἐ εἰ τούτον, Ιοῖς καὶ ἐπιβάλλει ὅπο καὶ ἐ τὰ κρέματα, τούτος ἀναιλέθθατ. *palmula* αἱ δέ μὲ εἰεν ἐπιβάλλοντες, ταῖς Φοικίαις οἵτινές καὶ ἵδντι ὁ κλāρος, τούτονς ἔκεν τὰ κρέματα³.

Ο νόμος καλεῖ στὴν κληρονομιὰ πρῶτα τὰ τέκνα, ἀρρενα καὶ θήλεα, τοῦ κληρονομούμενου καὶ τοὺς κατιόντες τους. Ἀν δὲν ὑπάρχουν ἄμεσοι συγγενεῖς, καλοῦνται στὴν κληρονομιὰ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ κληρονομούμενου ἢ τὰ τέκνα ἢ οἱ κατιόντες τους καί, ἐλλείψει τούτων, οἱ ἀδελφές του ἢ τὰ τέκνα ἢ οἱ κατιόντες τους. Ἀν δὲν ὑπάρχουν ἄμεσοι ἀπόγονοι ἢ πλησιέστεροι συγγενεῖς, κληρονομοῦν τὴν περιουσία οἱ “ἐπιβάλλοντες”⁴, συγγενεῖς δικαιοῦχοι κληρονόμοι ἀπὸ ὅπουδήπο-

3. M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, IV. *Tituli Gortynii* (Roma 1950), [nº 72]. Willetts, *The Law Code*, 65-66. R. Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*, aus dem Nachlaß von R. Koerner, ἔκδ. Von Klaus Hallof, Köln-Weimar-Wien 1993 (*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, Bd. 9), [nº 169]. Van Effenterre-Ruzé, *Nomima II*, *Recueil d' inscriptions politiques et juridiques de l' archaïsme grec* (CEFR 188, II), Rome 1995, [nº 48].

4. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς δὲν καθίσταται σαφές ποιοὶ ἀκριβῶς ἦταν οἱ “ἐπιβάλλοντες” τῆς συγκεκριμένης διάταξης. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη ἀποψή οἱ “ἐπιβάλλοντες” ἦταν συγγενεῖς ἀπὸ τὴν μεριά τοῦ πατέρα, “et, plus exactement, les collatéraux paternels qui n' appartaient pas au même oikos d' origine du défunt”: Bl. Ev. Karabélias, “Modalités successorales ab intestato à Gortyne”, *Festschrift für Arnold Kränzlein, Beiträge z. Antiken Rechtsgeschichte*, (ἔκδ. G. Wesener *Grazer Rechts - u. Staats -wiss. Stud.* 43), 1968, 32. Υπάρχει ὅμως καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἦταν συγγενεῖς μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, πρόσωπα δηλ. ποὺ κατάγονταν ἀπὸ κοινὸ πρόγονο· βλ. Willetts, *The Law Code*, 12: “these epiballontes were kinsmen who, though not members of the oikos itself, belonged to the same clan as those members”. Σὲ κάθε περίπτωση, ὁ ὄρος “ἐπιβάλλοντες” ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τοῦ “οἴκου” καὶ ἡ γενικὴ “ταῖς Φοικίαις” θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πρόταση: “ταῖς Φοικίαις οἵτινές καὶ ἵδντι ὁ κλāρος”. Γιὰ τὴν προτεινόμενη στίξη τοῦ κειμένου στὸ σημεῖο αὐτὸ βλ. F. Bücheler-E. Zitelmann, “Das Recht von Gortyn”, *RhM Ergänzungsheft* 40 (1885), ad loc, Willetts, *The Law Code*, ad loc, Van Effenterre - Ruzé, *Nomima II*, [nº 48] ad loc, πρβλ. J. Kohler - E. Ziebarth, *Das Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte*, Göttingen 1912, ad loc, Guarducci, *IC IV* (1950), [nº 72] ad loc, Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexte* [nº 169], ad loc.

τε καὶ ἂν προέρχεται ἡ ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ σιγήνεια (“ὅπος καὶ ἔτι”)⁵. Ἐν δὲν ὑπάρχουν οἱ αληρονόμοι τῆς προηγούμενης ὀλιάδας, ἡ περιουσία περιέρχεται σὲ αὐτούς, ὅποιοι καὶ ἂν εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν “κλᾶρον”.

2. ΟΙ ΠΡΟΤΑΘΕΙΣΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥΣ

“Κλᾶρος”

Ἡ λέξη “κλᾶρος”⁶ (δωρ., Ἰων. “αλῆρος”) εἶχε κατ’ ἀρχὴν τὴν σημασία τοῦ “λαχνοῦ”, δηλαδὴ τοῦ ἀντικειμένου ἐκείνου (πέτρα, κομμάτι ξύλου, αλπ.), ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν στὴν αλήρωση. Στὴ συνέχεια κατέληξε νὰ δηλώνει τὸ τμῆμα γῆς ποὺ τὸ ἀπένεμαν σὲ κάποιον μὲ αλῆρο, τὸ ἐκ αληρονομίας μερίδιο (“αλῆρος”, “μοῖρα”, μέρος, “λάχος”), καὶ γενικὰ κάθε καλλιεργημένο ἀγρό. Ἡ διαίρεση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς σὲ αλήρους καὶ ἡ προσκύνωση ἐνὸς αλήρου γῆς σὲ κάθε ἄποικο ἡταν σταθερὴ πρακτικὴ διανομῆς τῆς γῆς (“διορίκτης γῆ”)⁷ ἵσως νὰ ἵσχυσε καὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴ ἐγκατάσταση τῶν Δωριέων στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Κρήτη⁸.

a) “Κλᾶρος” = Κλῆρος γῆς τῆς οἰκογενείας

Ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν κύρια σημασία τῆς λέξεως δρισμένοι μελετητές ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ “κλᾶρος” τοῦ αληρονομικοῦ δικαιίου τῆς Γόρτυνος ἦταν ὁ ἴδιος ὁ αλῆρος γῆς τῆς οἰκογενείας ποὺ εἶχε δοθεῖ στὸν κύριο τοῦ “οἴκου” κατὰ τὴν ἀρχικὴ διανομὴ τῆς γῆς⁸. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κυρίου τοῦ “οἴκου” ὁ αλῆρος γῆς

5. Ἡ πρόσθετη φράση “ὅπος καὶ ἔτι” ἔχει δεχθεῖ πολλές διαφορετικές ἐρμηνεῖες· βλ. Van Effenterre-Ruzé, *Nomina II*, [n° 48], σ. 174: “L’ expression veut-elle dire selon “l’ endroit où sont les biens (F. Blass, M. Guarducci)? ou selon “l’ origine” (dans l’ histoire du patrimoine) d’ où viennent les biens? ou selon “la qualité” des ayants droits possibles? cf. F. Bücheler - E. Zitelmann et R.F. Willets...”.

6. Βλ. P. Chantraine, *Dict. Etym. Grecque* σ.λ. “αλῆρος” (δωρ. “κλᾶρος”), *LSJ*⁹ σ.λ. “κλῆρος”, H. Van Effenterre, “Il problema delle istituzioni doriche”, στό: *Le origini dei Greci. Dori e mondo Egeo*, a cura di D. Musti, ἐκδ. Laterza, Roma-Bari 1990, 301 π.ε., Van Effenterre-Ruzé, *Nomina II*, σ. 11.

7. Βλ. D. Asheri, *Distribuzioni di terre nell’ antica Grecia. Memorie dell’ Accademia delle scienze di Torino*, Torino 1966, 5 π.ε.

8. Βλ. A. Shaube, “Object and Composition der Rechtsaufzeichnung von Gortyn”, *Hermes* 21 (1886), 222-223, P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce jusqu’ à la conquête romaine*, Paris 1893, 224-225, H. Lipsius, *Zum Recht von Gortyn*, Leipzig 1909 (Des XXVII. Bandes der Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften), 397.

ἐπιστρέφει στὴν κοινότητα, ἡ ὁποία τὸν παραχωρεῖ στὴ συνέχεια σὲ ἄλλο πολίτη. Ἡ κινητὴ περιουσία τοῦ ἀποθανόντος, τὰ “κρέματα”, παραδίδεται προσωρινὰ γιὰ φύλαξη στοὺς ἔξαρτημένους καλλιεργητὲς τοῦ αλήρου, ἐνῶ ἀργότερα περιέρχεται στὴν κυριότητα τοῦ νέου κυρίου τοῦ αλήρου γῆς. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ προϋποθέτει ὅτι ὁ αλήρος γῆς τῆς οἰκογενείας δὲν συμπεριλαμβανόταν στὰ “κρέματα”, κινητὰ ἀγαθὰ τὰ ὅποια ὁ κύριος τοῦ “οἴκου” εἶχε τὸ δικαιώμα νὰ τὰ διαθέσει ὅπως ἥθελε, ἀλλὰ παρέμενε ἡ ἀδιάθετη καὶ ἀναπαλλοτρίωτη περιουσία μιᾶς εὐρύτερης κοινωνικῆς ὅμιλας. Ωστόσο, ὑπάρχουν βάσιμες ἐνδείξεις ὅτι ὁ αλήρος γῆς συμπεριλαμβανόταν στὰ “κρέματα”, τὰ ὅποια ἀποτελοῦνται μᾶλλον τὸ σύνολο τῆς κινητῆς καὶ ἀκίνητης περιουσίας τοῦ ἀποθανόντος⁹. Σχολιάζοντας τὴν παραπάνω ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχή, θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι στὴν ἴστοριά τῆς ἐξ ἀδιαθέτου αληρονομικῆς διαδοχῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ δικαίου δὲν ἀπαντᾶ ἀνάλογη νομοθετικὴ ρύθμιση, ρύθμιση δηλαδὴ βάσει τῆς ὅποιας μεταβιβάζονταν στὸ δημόσιο δικαιώματα στὴν περιουσία ἀποβιώσαντος πολίτη, ἐλλείψει πλησιέστερων συγγενῶν¹⁰. Θὰ μποροῦσε τέλος νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ἡ φρασεολογία τῆς συγκεκριμένης διάταξης ὑποδηλώνει ὅτι ὁ ὄρος “ἀλᾶρος” ἀναφέρεται σὲ ἓνα σύνολο προσώπων δικαιούχων αληρονόμων μᾶλλον¹¹, παρὰ σὲ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ ἀποθανόντος.

β) “Κλᾶρος”=Ἐξαρτημένοι καλλιεργητές

Πρὸς ποιὰ κατεύθυνση ὅμως θὰ ἀναζητήσουμε τὰ πρόσωπα αὐτά;

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια ὁ “κλᾶρος” ἦταν οἱ ἔξαρτημένοι καλλιεργητὲς τοῦ οἰκογενειακοῦ αλήρου. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς

9. Βλ. σχετικὰ M. Guarducci, *IC IV* (1950) [n° 72], σ. 158, R. Meiggs-D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford²1988, 97, M. I. Finley, “The alienability of land in ancient Greece: A point of view”, *Eirene* 7(1968), σελ. 28 σημ. 8, Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexte*, [n° 169], 498 η.έ.

10. Βλ. Παππούλα, *ΠΑΑ* 4 (1929) 428-9, J. Modrzejewski, “La dévolution à l’ état des successions en déshérence dans le droit hellénistique (Note sur P. Doura Welles 12)”, *RD /R.H.D.J.*, 3e série 8 (1961), 89 η.έ. (σ. 90): “Le droit de la polis classique ne semble pas avoir connu une telle règle... . On trouve, dans les sources épigraphiques, quelques dérogations à ce principe; cependant, ces traces d’ une régime de dévolution au profit de la cité ne sauraient être valables pour le droit de la Grèce ancienne: elles concernent toutes l’ époque postérieure à Alexandre.”.

11. Πρβλ. *LSS*⁹ σ.λ. “ἀλῆρος”: II 3b: “collect, body of inheritors, Leg Gort L.C.”.

ἄποψης αὐτῆς¹² συνδέουν τὴ γενικὴ “τὰς Φοικίας” μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἀναφορική πρόταση. Ή φράση “τὰς Φοικίας οἴτινες κ’ ἵσντι ὁ κλάρος” θεωρήθηκε διτι ύποδεικνύει τοὺς ἔξαρτημένους καλλιεργητές τοῦ οἰκογενειακοῦ κλήρου, τοὺς “κλαρώτας” τῶν ἐλληνιστικῶν λεξικογράφων, τοὺς “οἰκεῖς” τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνος. Ή ἄποψη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ διαπίστωση διτι οἱ ἔξαρτημένοι καλλιεργητές ἥταν στενὰ προσδεδεμένοι στοὺς κλήρους ποὺ καλλιεργοῦσαν. Ἀπὸ διτι φαίνεται, δικύριος τοῦ κλήρου γῆς, δισ ζιοῦσε, εἶχε παραχωρήσει στὴν πράξη μέρος ἀπὸ τὶς ἔξουσίες καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῆς κυριότητας πάνω στὴ γῆ στοὺς ἔξαρτημένους καλλιεργητές. Μετὰ τὸ θάνατό του, ἀν δὲν ὑπῆρχαν ἀμεσοὶ ἀπόγονοι ἥ ἄλλοι συγγενεῖς, ἥ μέχρι τότε de facto ἐκχώρηση διρισμένων ἔξουσιῶν καὶ ὑποχρεώσεων τῆς κυριότητας τῆς γῆς ἥταν δυνατὸν νὰ περιέλθει de jure πλέον σὲ αὐτούς, οἱ διποτοί, ἄλλωστε, ἥταν κάποτε ἐλεύθεροι, κύριοι τῆς γῆς ποὺ τώρα καλλιεργοῦσαν¹³.

Η διαπίστωση διμως αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθεῖ, καὶ μάλιστα πιὸ πειστικά, ώς ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ἀντίθετο. Οἱ μελετητὲς ποὺ ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ περιέλθει ἡ περιουσία ἐλευθέρου πολίτη στὴν κυριότητα μὴ ἐλευθέρων, ἐπισημαίνουν διτι ἡ ὑπαγωγὴ τῆς κληρονομίᾶς στοὺς ἔξαρτημένους καλλιεργητές δὲ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει, χωρὶς νὰ παραβιαστεῖ ἡ ίστορικὴ πραγματικότητα¹⁴. Η ἀναγνώριση στοὺς μὴ ἐλεύθερους τοῦ δικαιώματος νὰ γίνουν κύριοι γῆς ἀντιφάσκει πρόδος βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ δικαίου, σύμφωνα μὲ τὴν διποτία δικαιώματα νὰ ἀποκτοῦν κυριότητα στὴ γῆ καὶ σὲ ἀκίνητα εἶχαν μόνον οἱ πολίτες. Εἶναι γνωστὸ διτι οἱ πολίτες τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν πόλεων ζιοῦσαν κυρίως ἀπὸ τὶς προσόδους τῆς γῆς καὶ ἥ εὑρρημα λειτουργία τῆς πολιτείας ἀπαιτοῦσε ὅσοι συμμετεῖχαν στὴν πολιτικὴ κοινότητα νὰ εἶναι ἐφο-

12. R. Dareste-B. Haussoullier-Th. Reinach, *Recueil des Inscriptions juridiques grecques*, I, Paris 1894, 463, Bücheler-Zitelmann, *Das Recht von Gortyn*, 144, R.F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London 1955, 10, 35-36, 50-51, 61, τοῦ Ιδίου, *The Law Code*, 15, 66, S. Link, *Landverteilung und sozialer Frieden im archaischen Griechenland* (*Historia, Einzelschriften*, Heft 69), Stuttgart 1991, 109 κ.é., S. Link, *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung vom 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart 1994, 75 κ.é.

13. Dareste- Haussoullier-Th. Reinach, *Recueil des Inscriptions juridiques*, 463, Willetts, *Aristocratic Society*, 51, 61.

14. B. Lipsius, *Zum Recht von Gortyn*, 397, D. Lotze, *Μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων. Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Berlin 1959, 12-14, E. Karabélias, *Modalités successorales*, 34.

διασμένοι μὲ αὐτὸ τὸ ἀγαθό. Στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης μάλιστα, στὶς δόποις ή δωρικὴ κατάτηση εἶχε διαμορφώσει τὴ διάρριση τῶν κοινωνικῶν ὅμαδων, τὰ δικαιώματα καὶ τῆς ὑποχρεώσεις τους, ἡ ἴδιότητα τοῦ πολίτη παρέμενε ἀποκλειστικὰ συνδεδεμένη μὲ προνόμια, ὅπως τὸ δικαίωμα κατοχῆς τῆς γῆς, τῆς πολεμικῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἀγέλα, τῆς συμμετοχῆς στὶς πολιτικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης. Ἐνδεχόμενη ὑπαγωγὴ τῆς αληρονομιᾶς στοὺς ἔξαρτημένους καλλιεργητὲς θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀναβάθμιση τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς τους θέσης. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τότε, οἱ πρώην ἔξαρτημένοι καλλιεργητὲς θὰ ἀνέρχονταν ἀπλῶς στὴν κοινωνικὴ κατηγορία τῶν “ἀπεταίρων”¹⁵, δηλαδὴ τῶν ἐλεύθερων χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα, ποὺ ἦταν ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὶς ἔταιρεις καὶ δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ μετέχουν στὰ κοινὰ συσσίτια. Ἡ ἔξελιξη αὐτὴ ὅμιως δὲν θὰ εὐνοοῦσε τὴν πόλη, ἡ δόποια εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἐλεύθερους πολίτες, κατόχους γεωργικῶν αλήρων, ἵκανοὺς νὰ καταβάλλουν τὶς καθορισμένες εἰσφορές τους, βασικὸ καὶ σταθερὸ παράγοντα ἀνεφοδιασμοῦ τῶν αρητικῶν συσσιτίων. Στὶς διατάξεις τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς εἶναι σαφής ἡ προτίμηση στὴν κοινωνικὴ ὅμαδα τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν: Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διάταξη (Col. VII 4-10) στὴν δόποια ὁρίζεται ωρτὰ ὅτι τὰ τέκνα μιᾶς ἐλεύθερης γυναικας ἀπὸ τὴ συμβίωσή της μὲ δοῦλο, στὴν περίπτωση ποὺ ἦταν δοῦλοι, δὲν αληρονομοῦσαν τὴν περιουσία τῆς μητέρας τους, ἔστω καὶ ἀν δὲν ὑπῆρχαν ἐλεύθερα τέκνα. Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι σὲ μία ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς ἐπιγραφῆς (Col. I 15-18), ποὺ ἀναφέρονται στὴ διεξαγωγὴ δίκης γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς προσωπικῆς κατάστασης ἐνὸς προσώπου¹⁶, δορίζεται ὅτι σὲ περίπτωση ἀμφιβολίας γιὰ τὸ ἀν εἶναι κανεὶς ἐλεύθερος ἢ δοῦλος γίνεται δεκτὸ ὅτι εἶναι ἐλεύθερος¹⁷.

Οἱ δυσκολίες στὶς ὁποῖες προσκρούει ἡ παραπάνω ἄποψη ὑποχρεώνουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ μέλη τοῦ “αλάρου” ἀνήκαν στὴν κοινωνικὴ ὅμαδα τῶν ἐλεύθερων μὲ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα.

γ) “Κλᾶρος”=Τὸ γένος τοῦ ἀποθανόντος

Μὲ ἀφετηρία τὴν ἄποψη αὐτή, μία μερίδα μελετητῶν ὑποστηρίζει ὅτι ὁ

15. Willets, *Aristocratic Society*, 37 κ.έ.

16. “leges de hominibus sive in libertatem proclamandis sive in servitutem vindicandis”: Guarducci, *ICIV* (1950), [n° 72], σσ. 149-151.

17. Βλ. καὶ Ἐ. Περάκη, *Ἡ Μεγάλη Δωδεκάδελτος Ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνος*, εἰσ. Σ. Ι. Φιοράκη, μτφρ. - σχόλια Ἐ. Ε. Περάκη, *Ἡράκλειον* 1973, 156-158.

“κλᾶρος” ήταν τὸ γένος τοῦ ἀποθανόντος¹⁸. Η ἄποψη αὐτὴ γίνεται περισσότερο κατανοητὴ ἀν τὴν ἐντάξουμε στὸ πλαίσιο τῆς θεωρίας, κατὰ τὴν δποίᾳ ἡ διανομὴ τῆς γῆς εἶχε γίνει ἀρχικὰ ἀνάμεσα στὶς φυλὲς καὶ σταδιακὰ ἀνάμεσα στοὺς οἴκους¹⁹. Στὴν κοινωνίᾳ τῆς Γόρτυνος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., στὴν δποίᾳ εἶχε ἥδη διαμορφωθεῖ τὸ καθεστῶς τοῦ οἴκου²⁰ καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἔλλειψη κατιόντων ἡ ἄλλων συγγενικῶν προσώπων ἔκανε νὰ ἀναβιώσουν τὰ δικαιώματα τῶν μελῶν τοῦ γένους, στὸ δποῖο ἀνῆκε δ ὁ οἶκος τοῦ ἀποθανόντος, πάνω στὴν περιουσία του. Ωστόσο, ἀν γίνει δεκτό, σύμφωνα μὲ δσα εἰπώθηκαν πιὸ πάνω, δτι δ κύκλος τῶν “ἐπιβαλλόντων” ἐκτεινόταν πράγματι ἕως τὸ γένος τοῦ ἀποθανόντος, τότε τὰ ὅρια τῆς ἀναζήτησής μας διευρύνονται σὲ πρόσωπα ποὺ συνδέονται μὲ τὸν ἀποβιώσαντα ὅχι πλέον μὲ δεσμοὺς αἵματος, ἀλλὰ δεσμοὺς ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ σὲ καθαρὰ τοπικὴ βάση.

δ) “Κλᾶρος”=Οἱ γείτονες

Ἐξετάζεται λοιπὸν στὴ συνέχεια τὸ ἐνδεχόμενο τὰ μέλη τοῦ “κλάρου” νὰ εἶναι οἱ κύριοι γειτονικῶν κλήρων. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ σχέσεις γειτονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔπαιζαν ἐνεργὸ ρόλο σὲ κάθε μεταβολὴ τοῦ ἰδιοκτησιακοῦ καθεστῶτος τῆς γῆς. Σὲ ἔνα ἀρχαϊκὸ στάδιο κατὰ τὸ δποῖο δὲν ὑπῆρχαν ἐπίσημα κτηματολόγια, στὶς περισσότερες ἑλληνικὲς πόλεις ἦταν ἀπαραίτητη ἡ μαρτυρία τῶν γειτόνων γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων κυριότητας ἐνὸς ἀτόμου σὲ συγκεκριμένο ἀγροτεμάχιο.²¹ Απὸ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Γόρτυνα²² καὶ εἶναι περίπου σύγχρονη μὲ τὴ μεγάλη ἐπιγραφὴ, ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ἀπαιτοῦνταν οἱ ἔνορκες μαρτυρίες ἐννέα γειτόνων γιὰ τὴν ἐκδίκαση ὑπόθεσης ποὺ ἀφοροῦσε περιουσιακὰ στοιχεῖα, τὰ δποῖα εἶχαν

18. Kohler-Ziebarth, *Das Stadtrecht von Gortyn*, 65.

19. Βλ. Willetts, *Aristocratic Society*, 28, σημ. 1, τοῦ ἱδίου, *The Law Code*, 11, πρβλ. D. Roussel, *Tribu et Cité. Etudes sur les groupes sociaux dans les cités grecques aux époques archaïque et classique*, Paris 1976, 258 - 259.

20. ‘Ο “οἶκος” ἦταν ἡ βασικὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ μονάδα τῆς πόλεως. Γιὰ τὸν “οἶκο” στὴ Γόρτυνα βλ. Willets, *Aristocratic Society*, 59 κ.ἔ. καὶ 259 κ.ἔ., Link, *Das griechische Kreta*, 53 κ.ἔ., K.R. Kristensen, “Men, Women and Property in Gortyn: The Karteros of the Law Code”, *C&M45*, (1994), 5-26.

21. Βλ. M.I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.. The Horos Inscriptions*, New York 1973, 13 κ. ἔξ.

22. ICIIV (Γόρτυν) 81, (περὶ τὸ 480-450 π.Χ.). Βλ. M. Guarducci *ad loc.*

δοθεῖ ὡς ἐμπρόγματη ἀσφάλεια. Σὲ πράξεις ὧνῶν, πράξεις δηλ. ἀγοραπωλησίας ἀκινήτων, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴ Μακεδονίᾳ,²³ μεταξὺ τῶν μαρτύρων παρίστανται καὶ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται ὡς γείτονες. Ἐχει ἐπισημανθεῖ²⁴ ὅτι ἡ παρουσία τους διφειλόταν προφανῶς στὸ γεγονός διτὶ ἐξέφραζαν Ἰδιαιτερη νομικὴ ἔννοια: νὰ ἐπιβεβαιώθοιν τὰ δρια τοῦ μεταβιβαζόμενου ἀκινήτου. Ἡ θέση τοῦ ἀγοραζόμενου ἀκινήτου στὶς παραπάνω πράξεις προσδιορίζοταν κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ δόνομα τοῦ Ἰδιοκτήτη²⁵ τοῦ γειτονικοῦ ἀκινήτου. Τὸ γεγονός διτὶ ἡ παρουσία τῶν γειτόνων σὲ πράξεις ἀγοραπωλησίας ἀκινήτων ἐξέφραζε Ἰδιαιτερη νομικὴ ἔννοια ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Θεόφραστον²⁶, σύμφωνα μὲ τὴν δποία στοὺς Θουρίους τῆς Κάτω Ἰταλίας σὲ περιπτωση πώλησης ἀκινήτου, οἱ γείτονες παρευρίσκονταν ὡς μάρτυρες τῆς μεταβιβασης, ἐλάμβαναν μάλιστα ἕνα συμβολικὸ χρηματικὸ ποσό: “νόμισμά τι μνήμης ἔνεκεν καὶ μαρτυρίας”.

Ἄξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς ορωματικοὺς χρόνους ἀναγνωρίζοταν στοὺς κυρίους γειτονικῶν ἀκινήτων δικαίωμα “προτιμήσεως”,²⁷. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ οἱ κύριοι γειτονικῶν ἀκινήτων μαζὶ μὲ τοὺς συγκυρίους προτιμοῦνταν ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀγοραστὴ ὑπό τοὺς Ἰδιους δρους.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ εὐλογα γεννᾶται στὴ συνέχεια εἶναι ἂν τὰ μέλη τοῦ “κλάδου” ἐκαλοῦντο στὴν κληρονομιὰ ὡς γείτονες²⁸, βάσει τῶν σχέσεων γειτονίας καὶ τῶν ἔννομων δικαιωμάτων ποὺ πήγαζαν ἀπὸ αὐτές, ἥ ὡς συγκύριοι μᾶλλον τῆς Ἰδιας ἐδαφικῆς ἔκτασης, ἥ ὁποία εἶχε προσκυρωθεῖ σὲ αὐτοὺς κατὰ τὴν ἀρχικὴ διανομὴ τῆς γῆς²⁹.

23. Βλ. Μ. Σ. Γιούνη, “Ωναι Μακεδονίας (Ἀγοραπωλησίες ἀκινήτων σὲ μακεδονικὲς ἐπιγραφές τοῦ 4^{ου} καὶ 3^{ου} π.Χ. αἰώνα)”, *Ἀρμενόπουλος (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Δ.Σ.Θ.)* 12, (1991) 25-50, Π. Χρυσοστόμου, “Βασιλικοὶ δικασταὶ καὶ ταγοὶ σὲ μιὰ νέα ἐπιγραφὴ μὲ ὧνες ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία”, *Τεκμήρια* 3, (1997) 23-43.

24. Γιούνη, Ὁ. π., 47, Χρυσοστόμου, Ὁ. π., 29-30.

25. Χρυσοστόμου, Ὁ. π., 29.

26. Θεόφραστος Περὶ συμβολαίων, ἀποσπ. 97 (apud Στοβαῖος Ἀνθολόγιον, 44, 22) Ἐκδ. F. Wimmer, Paris 1886, 441-442. Βλ. σχετικὰ Ἰ..Π. Βελισσαροπούλου, *Ἀλεξανδρινοὶ Νόμοι. Πολιτικὴ αὐτονομία καὶ νομικὴ αὐτοτέλεια τῆς πτολεμαϊκῆς Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήνα - Κομοτηνή 1981, σσ. 102 κ.έ., 165-7.

27. Βλ. J. Velissaropoulos-Karakostas, “Συνεπαινοῦντες. Aux origines du droit de préemption”, *Symposion* 1988, 413-24.

28. Βλ. Link, *Landverteilung und sozialer Frieden*, 112.

29. G. De Sanctis, *Storia dei Greci dalle origini alla fine del secolo V*, I, Firenze 1961, 508: [“κλάδος”]: “I’ insieme dei proprietari di quel distretto ove si trovano gli stabili che il defunto

Οἱ συνθῆκες κατανομῆς τῆς γῆς στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης ἀποτελοῦν ὡστόσο ἔνα ἀκόμη σημεῖο προβληματισμοῦ. Διανεμήθηκε ἡ κατακτημένη γῆ σὲ κλήρους ἀρχικὰ σὲ ἐπίπεδο φυλῶν ἢ γενῶν, καὶ σταδιακὰ σὲ ἐπίπεδο οἰκων; Ἡ μήπως οἱ πόλεις εἶχαν προβεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν στὴ διανομὴ τῆς διαθέσιμης γῆς σὲ ἐπαρχεῖς, καὶ ἐνδεχομένως ἵσους στὴν ἔκταση, κλήρους ἀνάμεσα στοὺς πολίτες;

3. MIA NEA EPMHNEYTIKH PROSEGGISI

Ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ἀμεσων μαρτυριῶν προσφεύγομε σὲ ἄλλες περιοχές τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου γιὰ τὴν ἀναζήτηση στοιχείων τὰ δποῖα θὰ βοηθήσουν ἐνδεχομένως νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα ποὺ τέθηκαν παραπάνω.

α) Οἱ συνθῆκες κατανομῆς καὶ κατοχῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Σπάρτη

Ἡ προσοχή μας στρέφεται ἀρχικὰ στὴ δωρικὴ Σπάρτη, ὅπου σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἡ γῆ εἶχε διανεμηθεῖ κατὰ τὴν ἀρχικὴ ἐγκατάσταση τῶν Δωριέων σὲ ἵσους κλήρους ἀνάμεσα στοὺς πολίτες³⁰. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας παρουσιάζει ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου, δ ὁ δποῖος ἀναφέρεται στὸ ζήτημα στὸ πλαίσιο τῆς σύγκρισης ποὺ ἐπιχειρεῖ ἀνάμεσα στὰ πολιτεύματα τῆς Κρήτης καὶ τῆς Σπάρτης. Μία ἀπὸ τὶς διαφορές ποὺ σημειώνει ἀνάμεσα στὰ δύο πολι-

possedeva”, Guarducci, *ICIV* (1950), [n° 72], 160: “[οἴτινές κ’ ἔοντι δὲ κλᾶρος”]: “Vox κλᾶρος territorii partem genti vel tribui sorte antiquitus indicans (cfr. Busolt-Swoboda, *Griech. Staatskunde*, 742, adn. 3), hic partis illius dominos omnes manifesto significat”, Karabélias, *Modalités successorales*, 34, Koerner, *Inscriptiones Gesetzestexte*, [n° 169], 503: “Die Personengruppe stand auf jeden Fall in einem näheren Verhältnis zu der ausgestorbenen Familie, sie mag als mit ihr ursprünglich verwandt angesehen worden sein, da sie alle durch die Landnahme Teilhaber des gleichen klaros gewesen waren”, I. A. Τυπάλδου, *Ἐργασία τῆς ἐν Γόρτυνι τῆς Κρήτης τῷ 1884 ἀνακαλυφθείσης Ἐπιγραφῆς*, Αθῆναι 1887, 30. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἐπίλυσης τοῦ προβλήματος στρέφεται ἡ ἀποψη τῶν H. Van Effenterre-F. Ruzé, *Nomima II*, οἱ δποῖοι συνδέοντας τὴν γενικὴν “τὰς Φοικίας” μὲ τὴν ἀναφορικὴν πρότασην “οἴτινές κ’ ἔοντι δὲ κλᾶρος”, ἐκλαμβάνοντας τὴν γενικὴν αὐτὴν (“τὰς Φοικίας”) ως “un déterminant de tout ce qui suit” (δ.π., 11): “A nos yeux, c’ est le lieu d’ attache de la famille, son territoire, le hameau ou le village qui lui appartenait et auquel elle ne cessera d’ appartenir”, βλ. ἐπίσης δ.π., σ. 11 σημ. 31: “Nous comprenons donc ainsi ce passage très discuté: “au cas où il n’ y aurait pas d’ ayants droit (de la famille), c’ est le klaros (c’ est - à - dire la famille au sens large appartenant à ce domaine), quels que puissent être ceux qui en sont, qui aura les biens”.

30. Πλάτ. *Nόμοι* III 684 d - e, Πολύβ. *Ιστοριῶν* VI 45.3 - 46.3.

τεύματα ἀφορᾶ στὸ θέμα τῆς κατοχῆς τῆς γῆς (Πολύβ. VI, 45. 3): “τῆς μὲν δὴ Λακεδαιμονίων πολιτείας ἕδιον εἶναι φασὶ πρῶτον μὲν τὰς περὶ τὰς ἐγγαίους κτήσεις, ὃν οὐδενὶ μέτεστι πλεῖον, ἀλλὰ πάντας τοὺς πολίτας ἵσον ἔχειν δεῖ τῆς πολιτικῆς χώρας”.

Στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετική, δεδομένου ὅτι οἱ Κρήτες δὲν γνώριζαν κανένα περιορισμὸ στὴν κτήση τῆς γῆς. (Πολύβ. VI 46.1): “...παρὰ δὲ Κρηταιεῦσι πάντα τούτοις ὑπάρχει τάναντία· τήν τε γὰρ χώραν κατὰ δύναμιν αὐτοῖς ἐφιδάσιν οἱ νόμοι, τὸ δὴ λεγόμενον, εἰς ἄπειρον κτᾶσθαι...”.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου δὲν βοηθᾶ στὸ νὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα μὲ βεβαιότητα. Τὸ πρόβλημα τῆς κατοχῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Σπάρτη - one of the most vexed in the obscure field of Spartan constitutions κατὰ τὸν F. W. Walbank³¹ - παραμένει θέμα ἀνοικτὸ γιὰ τὴν ἔρευνα³². Δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἔξακριβωθεῖ ἀν ἡ παράδοση γιὰ τὴ διαίρεση τῆς διαθέσιμης γῆς σὲ ἵσους αλήρους ἀνάμεσα στοὺς Σπαρτιάτες πολίτες, σὲ μία πρώιμη ἐποχή, ἀντικατοπτρίζει τὴν ἴστορικὴ πραγματικότητα ἢ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη ἐπινόηση στὸ πλαίσιο τῆς ἔξιδανίκευσης τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος ποὺ παρατηρεῖται στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία καὶ (περιστασιακὰ) στὴν πολιτικὴ ὥρη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³³ Σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὶς συνθῆκες κατοχῆς τῆς γῆς στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης ἡ πτηγὴ τοῦ Πολυβίου πρέπει νὰ εἴναι δὲ Ἐφορος. Ἡ σχετικὴ μαρτυρία ἀναφέρεται στὴν κατάσταση ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ στὶς πόλεις τῆς Κρήτης κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ὅταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γῆς θὰ πρέπει νὰ εἶχε συγκεντρωθεῖ στὰ χέρια δλίγων³⁴. Δὲν γνωρίζουμε ὡστόσο πῶς διανεμήθηκε ἀρχικὰ ἡ γῆ στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης.

31. F. W. Walbank, *A historical commentary on Polybius*, vol. I, Oxford 1957, 728.

32. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κατοχῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Σπάρτη βλ. S. Hodkinson, “Land tenure and inheritance in classical Sparta”, *CQn.s* 36, (1986), 378-406, D. M. MacDowell, *Tὸ σπαρτιατικὸ Δίκαιο*, Ἑλλ. μτφρ. Νικ. Κονομή, Ἀθήνα 1988, 133, κ.ἔξ., L. Thommen, *Lakedaimonion Politeia. Die Entstehung der spartanischen Verfassung*, [Historia Einzelschriften, Heft 103] Stuttgart 1996, 44 κ. ἔξ. K.-W. Welwei, *Die griechische Polis. Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit*, Stuttgart 1998, 90 κ. ἔξ.

33. Πλάτ. *Νόμοι* (ὅπ.π. σημ. 30) Ἰσοκράτης, *Ἀρχίδαμος*, 20 καὶ *Παναθηναϊκός*, 259.

34. Τὸ φαινόμενο τῆς συγκέντρωσης τῆς γῆς στὰ χέρια τῶν δλίγων καὶ τῆς συνακόλουθης αὐξήσης τῶν ὀκτημόνων στὶς πόλεις τῆς Κρήτης ἔγινε ἐντονότερο κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχή. βλ. σχετικὰ Willetts, *Aristocratic Society*, 184 κ.ἔ., D. Asheri, *Distribuzioni di terre*, 114 κ.ἔ., A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt 1985, σελ. 47 καὶ σημ. 187.

α) ‘Ο “κληρος” στή Θεσσαλία

Τὴν προσοχή μας ἐπισύρει ή ἀρχαία Θεσσαλία, στὰ ἐδάφη τῆς δποίας εἶχαν ἐγκατασταθεῖ οἱ Θεσσαλοί, κατὰ τὴ μεταναστευτικὴ περίοδο, ὑποτάσσοντας τοὺς παλαιότερους κατοίκους³⁵.

“Ηδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶχαν σημειωθεῖ ἀναλογίες στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δργάνωση τῶν δύο περιοχῶν. Πρόκειται, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, γιὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ συστήματα ποὺ διαμορφώθηκαν κάτω ἀπὸ συνθῆκες κατάκτησης³⁶. Ἡ ἴδιοκτησία τῆς γῆς παρέμεινε, καὶ στὶς δύο περιοχές, ἀποκλειστικὸ προνόμιο ἐνὸς περιορισμένου τμῆματος τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἀσκοῦσε ἐπικυριαρχία σὲ κατώτερα στρώματα ὑποτελῶν. Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς εἶχε ἀνατεθεῖ σὲ ἔξαρτημένους καλλιεργητές, οἱ δποίοι εἶχαν ὑποχρεωθεῖ νὰ καλλιεργοῦν τὴ γῆ ἀποδίδοντας στοὺς νέους κυρίους τῆς γῆς ἔνα τμῆμα ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους ὡς φόρο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δ λόγιος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Πολυδεύκης τοποθετεῖ στὴν Ἰδια κοινωνικὴ κατηγορία τοὺς “πενέστας” τῶν Θεσσαλῶν καὶ τοὺς “κλαρώτας” καὶ τοὺς “μινωΐτας” τῶν Κρητῶν³⁷.

Κατὰ τὴ συγκριτικὴ ἔξεταση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν τῶν δύο περιοχῶν ἐπισημαίνονται καὶ ἄλλες ἀναλογίες. Μία ἀπὸ αὐτές ποὺ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι τόσο στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης δσο καὶ στὴν ἀρχαία Θεσσαλία εἶχαν δημιουργηθεῖ μηχανισμοὶ τέτοιοι ποὺ ἐπέτρεπαν τὴν ἀνάδειξη δρισμένων ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, οἱ δποίες εἶχαν ἐπιβληθεῖ κοινωνικὰ καὶ μονοπωλοῦσαν τὸ δικαίωμα πρόσβασης στὴν ἔξουσία³⁸. Ἀξίζει νὰ σημειω-

35. Θουκ. I 12 3-4, Ἀθήν. VI 264b, Ἀριστοτ. Πολιτ. II 1269b 5-8. Βλ. σχετικὰ H. D. Westlake, *Thessaly in the Fourth Century B.C.*, London 1935, 21 κ.é.

36. Βλ. G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, II, München 1926, 737-51 (Κρήτη), 1478-507 (Θεσσαλία), Westlake, *Thessaly*, 21 κ.é., Lotze, Μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων, 4-25 (Κρήτη), 46 κ.é. (Θεσσαλία), Willetts, *Aristocratic Society*, 33-56, 249-56.

37. Βλ. Ἰουλίου Πολυδεύκους, *Όνομαστικόν* Γ 83, ἔκδ. I. Bethe, Βερολίνο 1900, πρβλ. Ἀθήν. VI 263a - 263e, 264a-b.

38. Πρβλ. ἀρχὴ τῶν “ταγῶν” στὴ Θεσσαλία - ἀρχὴ τῶν “κόσμων” στὶς πόλεις τῆς Κρήτης (βλ. σχετικὰ [Θεσσαλία]: B. Helly, *L' état thessalien: Aleus le Roux, Les tétrade et les tagoi*, Lyon 1995, 315 κ.é., [Κρήτη]: Willetts, *Aristocratic Society*, 28-29, Link, *Landverteilung und sozialer Frieden*, 124 κ.é., Τοῦ Ἰδίου, *Das griechische Kreta*, 97 κ.é., 122 κ.é.). Ἡ ἔξουσία τῶν “ταγῶν” καὶ τῶν “κόσμων” ἦταν κατὰ βάση στρατιωτικὴ, πρβλ. “ταγοὶ” - “τάσσω”, “κόσμοι” - “κοσμίω - κοσμέω - ώ”. Τὸ ρῆμα “τάσσω” καὶ τὸ ρῆμα “κοσμῶ” ἔχουν οὐσιαστικὰ τὴν Ἰδια σημασία: τοποθετῶ σὲ τάξη, κυρίως τὴ στρατιωτικὴ παράταξη (κατάταξη στρατιωτικῶν δυνάμεων). Βλ. Helly, *L' état thessalien*, 334, E. Kirsten, *Das dorische Kreta I: Die Insel Kreta im 5. und 4. jh.*, Würzburg 1942, 162 - 163.

θεὶ ὅτι τὸ πολίτευμα τῶν Θεσσαλικῶν πόλεων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη ὡς “δυναστεία” (Θοικ. IV 78.3): “δυναστείᾳ μᾶλλον ἡ ἴσονομίᾳ ἐχοῦντο τὸ ἐγχώριον οἱ Θεσσαλοί”. Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸν ὕδιο χαρακτηρισμό, γιὰ νὰ προσδιορίσει τὴ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος τῶν πόλεων τῆς Κρήτης (Πολιτικά II, 1272 b 10 κ.ε.): “ἢ καὶ δῆλον ὡς ἔχει τι πολιτείας ἡ τάξις, ἀλλ’ οὐ πολιτεία ἔστιν ἀλλὰ δυναστεία μᾶλλον”.

Στὸ πλαίσιο τῆς συγκριτικῆς θεώρησης τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν τῶν δύο περιοχῶν, ἔξετάζονται στὴ συνέχεια οἱ συνθῆκες κατανομῆς καὶ κατοχῆς τῆς γῆς. Ὅσον ἀφορᾶ στὴ Θεσσαλία, οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὶς συνθῆκες κατανομῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Θεσσαλία προέρχονται ἀπὸ δύο ἀποσπάσματα τῆς “Θεσσαλῶν πολιτείας” τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ δὲ ἀριστοτέλης ἀποδίδει στὸν Ἀλεύα τὸν “Πυρρόν” τὴ διαιρεση δλόκληρης τῆς Θεσσαλίας σὲ τέσσερις περιοχές (“τετράδες”, Rose, Frgm. 497): “καὶ Ἀριστοτέλης δὲ ἐν τῇ κοινῇ Θετταλῶν πολιτείᾳ ἐπὶ Ἀλεύα τοῦ πυρροῦ διηρῆσθαι φησιν εἰς δομοίρας τὴν Θετταλίαν”, καὶ τὴν κατανομὴ τῆς γῆς τῶν Θεσσαλικῶν πόλεων σὲ “κλήρους” (Rose, Frgm. 498): “καθάπερ φησὶν Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Θεσσαλῶν πολιτείᾳ γράφων οὕτως “διελών δὲ τὰς πόλεις³⁹ Ἀλεύας⁴⁰ ἔταξε κατὰ⁴¹ τὸν κλῆρον παρέχειν ἑκάστους, ἵππέας μὲν τεσσαράκοντα, δπλίτας⁴² δὲ δύγδοντα”.

Σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα ἀντίληψη οἱ “κλῆροι” τοῦ ἀποσπάσματος ἦταν κτήματα πολὺ μεγαλύτερα σὲ ἔκταση ἀπὸ δι τι στὴ νότια Ἑλλάδα, κτήματα συγκρίσιμα μὲ τὰ ρωμαϊκὰ latifundia, τὰ δοποῖα εἶχαν διανεμηθεῖ σὲ συγγενικές διμάδες εὐρύτερες ἀπὸ τὴν οἰκογένεια⁴³. Ὁμως, στὴν πρόσφατη μελέτη του γιὰ τὴν δογμάνωση τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας καὶ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀλεύα τοῦ “Πυρροῦ” δὲ B. Helly⁴⁴ ἀντικρούει τὶς παραπάνω παραδοχές. Ἡ βασικὴ θέση τοῦ Helly εἴναι ὅτι ἡ διαιρεση τῆς Θεσσαλίας σὲ “τετράδες”, “πόλεις” καὶ “κλήρους” ἀποτέλεσε τὴ βάση τῆς ἀναδιογάνωσης τοῦ στρατοῦ, στὴν δοποία, σύμφωνα μὲ ὅσα

39. τὴν πόλιν cod., Helly: τὰς πόλεις Rose: τὴν πολιτείαν Schwartz: τὴν πολιτικὴν Wade-Gery.

40. Ἀλόας cod., Ἀλεύας Rose.

41. καὶ (cod., Helly: κατὰ Pflugk, Rose).

42. δπλίτας cod.: πελταστὰς Cobet.

43. E. Meyer, *Theopomps Hellenika*, Halle 1909, 225 κ. ε., G. Busolt - H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, II, München 1926, 742 καὶ 1478 κ.ε., Westlake, *Thessaly*, 104. Lotze, *Μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων*, 31, 51.

44. Helly, *L' état thessalien*, 355-363.

παραδίδονται, προέβη ὁ Ἀλεύας στὸ β' μισὸ τοῦ δου αἰ. π.Χ.⁴⁵. Ή ἀναδιοργάνωση τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὁργάνωσης τῆς Θεσσαλίας, κατὰ τὴν συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ κεντρικὴ ἔξουσία καὶ νὰ ἐξευρεθεῖ τρόπος ἀποτελεσματικότερος ὁργάνωσης τοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀναδιοργάνωση αὐτὴ προέκυψε μιὰ νέα πολιτικὴ μονάδα, ὅπου, *l'ethnos, la communauté politique, le koinon, qui est la forme d'organisation que cet ethnos se donne, et la cité sont des éléments complémentaires*⁴⁶. Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ συστήματος, ἡ Θεσσαλικὴ πόλη ἀποτελοῦσε *“la cellule fondamentale qui regroupe les citoyens actifs, c'est à dire d'abord ceux qui sont mobilisables”*⁴⁷.

Ἐπιχειρώντας νὰ ἀνασυνθέσει τὸ μηχανισμὸ τῶν διαδικασιῶν μετασχηματισμοῦ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὁργάνωσης τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας ὁ Helly ἀποδεικνύει, μὲ ἀκριβεῖς μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς, ὅτι ἡ ὁργάνωση ὀλόκληρης τῆς Θεσσαλίας ἦταν *“un produit de quatre par quatre”*⁴⁸. Ἡ Θεσσαλία εἶχε διαιρεθεῖ σὲ τέσσερις περιοχὲς (“τετράδες”), καθεμία ἀπὸ τις δύοις περιελάμβανε τέσσερις πόλεις (δηλαδὴ 16 πόλεις συνολικά). Ἡ ἀγροτικὴ περιφέρεια τῶν πόλεων εἶχε διαιρεθεῖ σὲ “κλῆρους” (8 γιὰ κάθε πόλη, 128 δηλαδὴ συνολικά “κλῆροι”). Οἱ “κλῆροι” περιελάμβαναν μικρότερες οἰκισμούς, ὁ ὀριθμὸς καὶ ἡ ἔκταση τῶν δύοιών εἶχαν ὁρισθεῖ στὴ βάση τῆς ἴδιας ὁργανωτικῆς ἀρχῆς. Ἀξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι οἱ ὀριθμοὶ τῶν μαχίμων ποὺ ἔπρεπε νὰ παρέχει κάθε “κλῆρος” (40 ἵπεταις καὶ 80 πεζούς), εἶναι καὶ αὐτοὶ πολλαπλάσια τοῦ ὀριθμοῦ τέσσερα. Τὸ σύστημα κατανομῆς γῆς στὴν ἀρχαία Θεσσαλία βρισκόταν σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸ σύστημα στρατολόγησης καὶ ἐπιστράτευσης τῶν στρατιωτικῶν μονάδων, δεδομένου ὅτι καθένας ἀπὸ τοὺς 128 “κλῆρους” κινητοποιοῦσε ἀπὸ μία “τάξιν”, ἡ δύοια ἦταν ἡ βασικὴ μονάδα ὁργάνωσης τοῦ στρατοῦ στὴν ἀρχαία Θεσσαλίᾳ⁴⁹. Κατ’ ἐπέκτασιν δὲ ταγὸς δὲν ἦταν, ὅπως γίνεται γενικότερα δεκτό, δὲ ἀνώτατος ἄρχων τοῦ δμοσπονδιακοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀξιωματούχος μὲ διοικητικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἀρμοδιότητες, ἐπικεφαλῆς κάθε “κλῆρου”⁵⁰.

45. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀλεύα βλ. Helly, *L' état thessalien*, 150 κ. ἐ. 170 κ. ἐ. 355 κ. ἐ.

46. Helly, *L' état thessalien*, 360.

47. Helly, *L' état thessalien*, 163.

48. Helly, *L' état thessalien*, 198-9.

49. Helly, *L' état thessalien*, 330 κ. ἐ., 355 κ. ἐ. Πρβλ. τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ἡ M. Sordi, *Aevum* 70 (1996) 37, 43, στὴν ἐρμηνεία τῶν ταγῶν ἀπὸ τὸν B. Helly. Ἡ M. Sordi ὑποστηρίζει τὴν παραδοσιακὴ ἀποψη ὅτι οἱ “ταγοί”, ἀξιωματούχοι μὲ στρατιωτικὲς κυρίως

Οι αλήροι, λοιπόν, κατά τὸν B. Helly, ήταν ἐδαφικές καὶ συγχρόνως κοινωνικές μονάδες ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση γιὰ τὴν κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ, τὴ συγκρότηση τῶν στρατιωτικῶν μονάδων καὶ τὴ διανομὴ τῆς διαθέσιμης γῆς ἀνάμεσα στοὺς πολίτες. Οἱ πολίτες ποὺ εἶχαν ἐπωμισθεῖ τὴν εὐθύνη τῆς προστασίας τῆς πόλης καὶ καλοῦνταν νὰ ὑπηρετήσουν στὸ στρατό, ὅταν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις, ἔπρεπε νὰ διαθέτουν γῆ ποὺ θὰ τοὺς ἔξασφάλιζε τὰ μέσα διαβίωσης ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομικὴν δυνατότητα νὰ ἔξοπλίζονται⁵⁰. Προκειμένου νὰ ἴκανοποιηθοῦν οἱ ὄροι αὐτοί, ἡ ἐδαφικὴ ἔκταση ποὺ ἀναλογοῦσε σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς 128 “αλήροις” διαιρέθηκε σὲ μικρότερους “αλήροις” - ἔκτασης 50 πλέθρων ἔκαστος- οἱ δποῖοι εἶχαν προσκυρωθεῖ στοὺς οἴκους τῶν στρατευσίμων⁵¹. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀμφισημία τῆς λέξης “αλήρος” στὸ ἀπόσπασμα καὶ νὰ ἀποσαφηνίσει τὸ συλλογισμό του, δ Helly προβάινει στὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ “μεγάλους αλήροις” (“grands kléroi”) καὶ “μικροὺς αλήροις” (“petits kléroi” | “lots individuels”)⁵². Υπὸ τὴν ἐννοια αὐτὴ ὁ “αλήρος τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι “*un singulier collectif, désignant l'ensemble des kléroi individuells*”⁵³.

γ) 'Ο “αλᾶρος” στὴ Γόρτυνα

Εἶναι σαφές ὅτι ἀντικειμενικές δυσκολίες (κλιματικές συνθῆκες, ἐδαφομορφολογικὰ στοιχεῖα, φυλετικὴ προέλευση τῶν κατοίκων, ἴστορικὴ ἔξελιξη τῶν περιοχῶν) καὶ μεθοδολογικὰ προβλήματα (ἀδυναμίες στὴν ἐρμηνευτικὴ μέθοδο τοῦ B. Helly)⁵⁴ δὲν ἐπιτρέπουν τὸν αὐστηρὸ παραλληλισμὸ τῶν συνθηκῶν κατανομῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Θεσσαλία μὲ τὶς συνθῆκες κατανομῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Θεσσαλία μὲ τὶς συνθῆκες κατανομῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Κρήτη.

Ωστόσο, ἡ διατυπωμένη στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ σύστημα κατανομῆς τῆς

ἀρμοδιότητες, ἐκλέγονταν σὲ ἔκτακτες περιπτώσεις (*in momenti di emergenza...in modo analogo di strategos autokrator nelle città democratiche*”).

50. Helly, *L' état thessalien*, 153, 288 κ. ἔ., 360.

51. Helly, *L' état thessalien*, 300-2.

52. Helly, *L' état thessalien*, 290. Ἀνάλογη διάκριση -ἄν καὶ σὲ διαφορετικὴ κλίμακα- ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου· βλ. *L' état thessalien*, 290 σημ. 29, 291 σημ. 30, 293 σημ. 35.

53. Helly, *L' état thessalien*, 289.

54. Πρβλ. M. Faraguna, “B. Helly, L' état thessalien. Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi”, *RD [R.H.D]*75 (1997) 494.

γῆς και τὸ μηχανισμὸ στρατολόγησης και κινητοποίησης τοῦ στρατοῦ στὸ μοντέλο ποὺ προτείνει ὁ Helly γιὰ τὴν ἀρχαία Θεσσαλία, κατευθύνει τὴ σκέψη μας στὸ νὰ προσεγγίσουμε ἔναν τὸ πρόβλημα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου “κλāρος” στή μεγάλη ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος, ἔκπινώντας ἀπὸ τὴν ἴδια θεωρητικὴ βάση.

Θὰ μποροῦσε λοιπόν, νὰ ἴσχυρισθεῖ κανείς, διατυπώνοντας μία ὑπόθεση ἐργασίας, ὅτι στὴ Γόρτυνα κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή, στὸ πλαίσιο ἐνδεχομένως εὐρύτερης ἀναδιοργάνωσης τῶν κοινωνικῶν και πολιτικῶν δομῶν, εἶχαν δημιουργηθεῖ οἱ προϋποθέσεις ἐλεγχόμενης και σκόπιμης ἀνακατανομῆς τῆς γῆς. Γιὰ νὰ ἔξασφαλισθεῖ ἡ ὑπαρξη ἐνὸς ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ μάχιμων πολιτῶν, ἥ ἀγροτικὴ περιφέρεια (“χώρα”) τῆς Γόρτυνος ποὺ ἀπλωνόταν στὴν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς⁵⁵, τὴν πιὸ εὐφορητὴν πεδιάδα τῆς Κρήτης, διαιρέθηκε σὲ μεγάλες ἐδαφικὲς περιφέρειες (“κλāροι”), οἱ ὅποιες περιελάμβαναν ἀρχετούς μικρότερους “κλῆρους”, τοὺς “κλῆρους” μικρῶν οἰκογενειακῶν μονάδων. Κατ’ ἐπέκτασιν μὲ τὴ φράση “οἵτινες κ’ ἔνοντι ὁ κλāρος” ὁ κρητικὸς νομοθέτης ἐννοεῖ τοὺς πολίτες, ἀρχηγοὺς “οἴκων”, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦσαν τὸν “κλāρον”, ἥ, ἀκριβέστερα, τοὺς πολίτες, τῶν ὅποιων οἱ κλῆροι γῆς σχημάτιζαν τὸν “κλāρον”, τμῆμα τοῦ ὅποιου ἀποτελοῦσε και ὁ κλῆρος γῆς τοῦ ἀποθανόντος. Οἱ “κλāροι” δηλαδή, σύμφωνα μὲ τὴ νέα ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση, ἀποτελοῦσαν ἐδαφικὲς και συγχρόνως κοινωνικὲς μονάδες ποὺ ἔξυπηρετοῦσαν -ὅπως οἱ “κλῆροι” στὴν ἀρχαία Θεσσαλία- λειτουργικὲς ἀνάγκες τοῦ πολιτικοῦ, στρατιωτικοῦ και διοικητικοῦ μηχανισμοῦ τῆς Γόρτυνος⁵⁶.

*Διδάκτωρ τοῦ Τμήματος Ιστορίας
& Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν*

Αἰκ. Μανδαλάκη

55. Βλ. L. V. Watrous et al., “A Survey of the Western Mesara Plain in Crete: Preliminary Report of the 1984, 1986, and 1987 Field Seasons”, *Hesperia* 62 (1993) 191-248, G. F. La Torre, “Contributo preliminare alla conoscenza del territorio di Gortina”, *ASAA* 66-7, N. S. 48-9 (1988-1989) 1993, 277-322.

56. Ἡ ἀνάγνωση “τὰς Φοικίας” (αἰτιατικὴ πληθυντικοῦ) ἀντὶ “τὰς Φοικίας” (γενικὴ ἐνικοῦ) θὰ ἐπέτρεπε ἐνδεχομένως τὴν ὁρθότερη κατανόηση τοῦ κειμένου, πρβλ. Τυπάλδου, ‘Ἐρμηνεία τῆς ἐν Γόρτυνι τῆς Κρήτης τῷ 1884 ἀνακαλυφθείσης ἐπιγραφῆς’, 91, Α. Σκιᾶ, “Ἐπιγραφικὰ Μελετήματα”, ‘Ἐφημερίς Αρχαιολογική’, περίοδος τρίτη, 1890, 177. Γιὰ τὴν κατάληξη τῆς αἰτιατικῆς πληθυντικοῦ τῶν θηλυκῶν ὀνομάτων σε -α τῆς κρητικῆς διαλέκτου βλ. M. Bile, *Le dialecte crétois ancien*, Paris 1988, 128 κ.ἔ., 188 κ.ἔ.

SUMMARY

THE ΚΛΑΡΟΣ IN THE LAW OF GORTYN

The definition of the semantic content of the *κλᾶρος* in the Law Code of Gortyn remains an open issue in modern research. The word *κλᾶρος* appears only once in the provisions regarding the intestate hereditary succession, and it indicates all those heirs who laid claim to the inheritance, when there were no immediate descendants or any other next of kin. In such cases the succession devolved upon the *κλᾶρος*. Several scholars maintain that the term *κλᾶρος* designates the serfs of the ancestral estate, whereas others identify the *κλᾶρος* with the clan of the inheritor. The view has also been held that the members of the *κλᾶρος* were entitled to inherit the property as joint proprietors of a larger territory, part of which was also the allotment of the deceased person.

Using the conditions of land distribution in ancient Thessaly as an auxiliary, we suggest that the rural area of Gortyn was divided into broader territorial units, which comprised several smaller lots. Based on this assumption, we express the view that the Gortynian legislators use the phrase *οἽτινες κ' ἔοντι ὁ κλᾶρος* to designate the citizens, — the heads of families — whose lots formed the *κλᾶρος* to which the lot of the deceased belonged. This view is based on the interpretation on the sources; definite conclusions can only be reached with the help of the results of the archaeological research, which is being conducted in the area of Gortyn by the Italian School of Archaeology.